

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Ю. А. Мицик (Дніпропетровськ)

Максим Кривоніс

Герой Визвольної війни українського народу проти гніту магнатсько-шляхетської Речі Посполитої 1648—1654 рр. Максим Кривоніс народився близько 1600 р. Про це опосередковано свідчить той факт, що під час війни його син (Кривоносенко) був вже у зрілому віці. В першій половині 1649 р. син М. Кривоноса певний час перебував на важливій посаді остропільського полковника і в такому ранзі листувався з Богданом Хмельницьким¹. Дещо пізніше він був паволоцьким сотником, а на початку 1650 р. його названо серед полковників, які охороняли Поділля від можливого нападу польсько-шляхетських військ.

Точні дані про місце народження і соціальне походження М. Кривоноса відсутні. Аналіз відомих на сьогодні джерел дає підстави рішуче заперечити тезу відомого українського історика державницької школи В. Липинського, котрий обстоював шотландське походження М. Кривоноса, і саме у цьому вбачав корені його нібито деструктивної політики. Звістка про шотландське походження Кривоноса була запозичена ним з малодостовірної німецької брошури 1649 р., написаної невідомим німецьким офіцером, який був на службі Речі Посполитої². Цей автор висвітлював історію початкового етапу Визвольної війни поверхово, з грубими помилками, нерідко користувався неперевіреними чутками, що походили з табору карателів. Вищезгадане повідомлення про походження М. Кривоноса могло бути, на наш погляд, відголоском чуток про службу М. Кривоноса у Західній Європі в роки Тридцятилітньої війни. Можливо, саме тому джерела не згадують про його діяльність до 1647 р., навіть під час соціальних конфліктів 20—30 рр. XVII ст. на Україні. Проте вже у 1648 р. М. Кривоніс виступає як один з керівників Визвольної війни, як авторитетний і досвідчений полководець.

Соціальне походження М. Кривоноса точно визначити не вдається. Джерела, як правило, дуже побіжно торкаються цього питання, а оскільки вони, до того ж, в основному створювалися у середовищі католицької еліти, то до їхніх свідчень треба підходити з особливою обережністю. Так, у цих джерелах звичайно називали людиною «низького» походження кожного повстанця, навіть і тоді, коли той безсумнівно належав до шляхтичів, як наприклад Данило Нечай або Іван і Данило Виговські. Щоправда, і сам Б. Хмельницький в листі до А. Киселя від 23.VIII. 1648 р. називає М. Кривоноса «простаком»³, але цей лист був викликаний деякими обставинами складної дипломатичної боротьби гетьмана, коли він про людське око мусив відмежуватися від дій свого полковника. Отже, цій звістці також не варто особливо довіряти. Таким чином, теза про селянське, міщанське або козацьке походження Кривоноса недостатньо обґрунтована. Водночас варто звернути увагу на те, що у XVI ст. на Підляшші («Дорогочинська земля»)^{3-а} мешкав рід української православної шляхти Криво-

носів. Якщо підтвердиться, що герой Визвольної війни походить з нього, відпадає версія про те, що прізвище Кривоноса утворилося від прізвиська. Зауважимо, що в українських народних думах, польській публіцистиці XVII ст. нерідко обігрувалися прізвища героїв Визвольної війни. Досить згадати, що прізвище Хмельницький авторами дум та пісень було перетворене в «Хміль» («Чи не той то Хміль, що по тичині в'ється, чи не той то Хміль, що з ляхами б'ється»). Так само і Кривоноса називали «Перебийносом». Польсько-шляхетські публіцисти досить злостиво каламбурили з цього приводу. Так, польський анонімний автор у своєму пасквілі-листівці «Значний козак Кривоніс» (Краків; 1648 р.)³⁻⁶ відверто знущався над нібито величезним і кривим носом козацького полковника. До речі, там же було вміщено карикатуру на Кривоноса. Це єдине прижиттєве зображення козацького полковника навряд чи передає реальні риси його обличчя.

Важко встановити також місце народження М. Кривоноса. Одні історики вважають батьківщиною козацького полковника Житомирщину, другі — м. Остріг на Волині, треті — Могилів-Подільський, четверті — Наддніпрянщину⁴. Ми поділяємо точку зору тих дослідників, на думку яких М. Кривоніс походив з міста Вільшаної на Черкащині. На користь цього говорить і те, що в українській народній думі «Хмельницький та Барабаш» М. Кривоніс зветься «Максимом Олшанським», тобто Вільшанським⁵. Це фольклорне джерело підтверджує і той факт, що М. Кривоніс очолював саме черкаський полк, на території якого знаходилася Вільшана. Адже, як відомо, полковники повстанців за незначними винятками очолювали ті полки, які формувалися в їх рідних краях.

Вже на самому початку Визвольної війни Кривоніс був однією з найбільш авторитетних та помітних фігур серед повстанців. Про це свідчить, зокрема, його роль у Жовтоводській та Корсунській битвах. Так, під Жовтими Водами виявилось, що табір Стефана Потоцького неможливо взяти через брак у повстанців артилерії. До того ж, ординці почали нарікати на обтяжливість облоги. Тоді було вирішено розпочати переговори. Польські війська, розраховуючи виграти час до підходу своїх головних сил, погодилися нарешті віддати повстанцям свої гармати за умови, що взамін вони отримають як заложників двох козацьких старшин з числа найвизначніших. До карателів тоді погодилися піти «Кривоніс та Криса з Крилова», як засвідчив анонімний учасник каральної виправи⁶. Звичайно, повстанці не могли після цього вести наступ на табір поляків, бо обидва заложники були б негайно страчені. Однак і Михайло Криса і Максим Кривоніс виявили гострий розум, хитрість і відвагу. Скориставшись незначною сутичкою, Криса втік до свого табору. Тоді М. Кривоніс, за свідченням вже згаданого мемуариста, вирішив скористатися з розгубленості карателів. Оскільки невеликий загін повстанців знову почав шарпати вози, Кривоніс запропонував полякам свої «послуги», сказавши: «Дайте скоріше коня, дайте комошини (!)! Авжеж, побачите, як заб'ю котрого!» Побачивши Кривоноса на коні, козаки кинулися врозтіч, а полковник, вдаючи погоню, віддалився від ворожого табору і опинився серед своїх. О першій годині ночі каральне військо Стефана Потоцького рушило на Чигирин, відбиваючись від татарських загонів Тугай-бея та Карач-мурзи. А на світанку, коли карателі проходили повз Княжі Байраки, їх наздогнала козацька кіннота і відкрила настільки влучний вогонь, що татари підняли галас: «(ви) всіх перестріляєте, а нам що буде в ясир?». Тоді повстанці пішли на штурм і розгромили ворожі сили. Таким чином, 16 травня 1648 р.* Жовтоводська битва закінчилася блискучим успіхом повстанців.

Після цієї битви похід 20 тис. повстанців та 4 тис. татар на Корсунь, де знаходилися основні сили кварцяного віська М. Потоцького, проходив за маршрутом: Онуфріївка — Крилов (20 травня) — Чигирин (21 травня) — Олександрівка (22 травня) — переправа через р. Тясмин біля м. Тясменного (23 травня) — Городище (24 травня) — Корсунь (25 травня)**. Під час цього походу 6-тисячним авангардом повстанських військ керував М. Кривоніс. Це, безсумнівно, засвідчує визначну роль козацького полководця, який вже на початку Визвольної війни висувається на друге місце після Б. Хмельницького. Характерно, що деякі польсько-шляхетські автори, наприклад С. Маскевич, вважають його керівником повстанських військ⁷.

Скориставшись тим, що татари Тугай-бея відволікли на себе увагу карателів, Кривоніс на світанку 25 травня 1648 р. обійшов неприятеля з тилу і зробив засідку в Гороховій Діброві. Там було розкопано шлях, накидано стовбури дерев, що унеможливило проїзд не лише возів, а й кінноти. Польсько-шляхетський автор писав: «Табір (М. Потоцького) увійшов у цю діброву, як у пастку; далі йти він не міг, бо шляхи були розкопані й загороджені. Ззаду на табір тисли всім тягарем татари; спереду і з боків козаки завдавали великої шкоди (користуючись)... шанцями. Наші... боронились чотири години»⁸. Опір карателів було зламано. Отже, 26 травня 1648 р. Корсунська битва закінчилася ще однією блискучою перемогою повстанців і стала сигналом для загальнонародного повстання на Україні.

Події, які відбулися пізніше, недостатньо досліджені, що є серйозною перешкодою для реконструкції найважливішого відрізка життєвого шляху М. Кривоніса. Однак ряд моментів можна відновити з досить високою точністю.

Після Корсунської битви, 30 травня, військо Б. Хмельницького разом із союзними татарами прибуло до Білої Церкви, а пізніше (1.VI.1648 р.) до них приєднався і сам кримський хан Іслам-Гірей III на чолі основних сил орди. Очевидно, саме тут вперше виявився старий антагонізм між повстанцями та ординцями. Під час розподілу здобичі та полонених справа дійшла до збройних сутичок між союзниками. За явно перебільшеними даними, загинуло 2 тис. козаків і 4 тис. татар. Стали надходити тривожні чутки про спустошення татарами українських сел. Як свідчить конфесата (протокол допиту) козака Григорія з Вільшаної, повстанці зібралися на раду, на якій порушили питання про доцільність подальшого союзу з татарами. Можливо, саме тут Кривоніс виголосив промову, в якій закликав повстанців розірвати «з поганцями, лихими чортами»^{8-а}.

Після цього 3 червня 1648 р. хан покинув Білу Церкву і, пограбувавши Березну, Носівку, Животів, рушив Чорним шляхом до Криму. Дещо пізніше повернулися з ясирем з України після сплюндровання Козятина та Меджибожа загони Калгі-султана та Емір-ширина.

Б. Хмельницький зробив своєю тимчасовою резиденцією Білу Церкву, яка стала центром збирання та формування повстанських військ, і залишався там протягом досить тривалого часу, займаючись адміністративними, військовими та дипломатичними питаннями. Інколи він виїжджав до Корсуня, Черкаса, Чигирина та ряду інших міст. Деякі дослідники дорікали за це Б. Хмельницькому, звинувачуючи його у втраті ініціативи, але з цим твердженням в цілому не можна погодитися. Хоча гетьман перебував у Білій Церкві, але за його наказом інші ватажки Визвольної війни піднімали повстання на всій Україні. Відразу після Корсунської битви було розіслано гінців із звісткою про перемогу і з закликом до всього українського народу повстати проти гнобителів. Проти ворога було спрямовано козацькі полки

під проводом визначних полководців. Так, на Волинь і Полісся були направлені полки Г. Яцкевича (Гараська), І. Донця та ін., до Білорусії полки під проводом Яна Соколовського, котрий в уряді Б. Хмельницького займав посаду «костирського гетьмана», тобто представника козацької старшини, який відповідає за відносини з «черню».

Керівництво повстанцями на головному, західному напрямі Б. Хмельницький доручив М. Кривоносу, довіривши йому 10-тисячне військо. Формально М. Кривоніс діяв як черкаський полковник, але фактично — як наказний гетьман, який здійснював загальне керівництво над п'ятьма повстанськими полками: черкаським, білоцерківським (полковник Іван Гиря), корсунським (полковник Шан-Гірей), уманським (полковник Іван Ганжа), вінницьким (?) (полковник «Остап», тобто, очевидно, Остап Іванський з м. Івані). З дипломатичних міркувань Б. Хмельницький відмежувався від дій М. Кривоноса на Правобережній Україні і трактував їх у переговорах з урядом Речі Посполитої як самовільні. Не затушовуючи суперечностей між гетьманом та черкаським полковником, про що мова піде нижче, слід визнати, однак, що ці заяви Б. Хмельницького робилися з метою дезорієнтації уряду Речі Посполитої, для того, щоб сприяти успіху дипломатичних заходів гетьманської адміністрації. Характерно, що джерела зберегли згадки про листування гетьмана з Кривоносом, в яких Б. Хмельницький обіцяв невдовзі прийти на допомогу своєму полковнику.

В авангарді повстанських полків, що діяли на захід від лінії: Корсунь — Біла Церква, йшли М. Кривоніс та І. Гиря із своїми людьми, а за ними — Шан-Гірей на чолі корсунського полку. На південь від них просувалися полки І. Ганжі та О. Іванського. Серед інших керівників Визвольної війни на Правобережній Україні, які відзначилися влітку 1648 р., слід назвати Карпа Півторакожуха, Трифона, Копійку, Півмісяця, Брагу та ін.⁹, які часом діяли у складі військ М. Кривоноса, а часом — на чолі окремих загонів. Похід Кривоноса на Правобережну Україну був з великим ентузіазмом зустрінутий народними масами. Вони приєднувалися до повстання, визволяли від феодалів міста й села, здавали їх Кривоносу, нерідко у вирішальні моменти облоги козаками міст піднімали повстання в тилу, відкривали міські брами. Тисячі селян та міщан «показувалися», утворювали «купи» — як тоді називали повстанські загоны, вступали безпосередньо до війська М. Кривоноса. Характерно, що джерела по-різному оцінюють сили М. Кривоноса — на початку походу у 10 тис. чол., а потім — від 20 до 80 тис. Повстанців підтримували також представники православного духовенства, частини української православної шляхти. Як визнав на допиті козацький розвідник Ярема Кунцевич, луцький православний єпископ Афанасій надіслав повстанцям 70 гаківниць, 8 півдіжок порошу, олово, 7 тисяч злотих і закликав Кривоноса вдарити на Олику й Дубно¹⁰.

Дійсно, М. Кривоніс рухався у цьому напрямку. За деякими даними, Б. Хмельницький доручив йому дійти до Прилук на Волині і чекати на підхід головних сил повстанців. Там же Б. Хмельницький і М. Кривоніс повинні були разом чекати на повернення з Варшави посольства на чолі з Федором Вишняком. Однак М. Кривоніс значно «перевиконав план», поставлений Б. Хмельницьким, визволивши з-під влади Речі Посполитої значну частину Правобережної України. Не дивно, що перелякана польська шляхта приписувала Кривоносу майже всі перемоги повстанців влітку 1649 р. і вважала його безпосереднім учасником усіх важливих операцій на Волині і Поділлі, що, до речі, заважає визначити реальний маршрут походу військ Кривоноса і насамперед самого полководця.

Проведений нами аналіз суперечливих свідчень джерел дає можливість визначити маршрут М. Кривоноса. Очевидно, вже у першій декаді червня 1648 р. козацьким полковником була визволена Паволоч. З 14 червня шляхтич Куровський у своєму листі повідомляв, що повстанці знаходяться вже в милі від Бердичева¹¹. Малоімовірно, щоб Кривоніс прийшов на допомогу козакам, які взяли Немирів (Нестервар) і громив 22—23 червня загони карателя Окуня, на що вказують деякі документи¹². Так само не варто приписувати Кривоносу дії біля Вінниці.

Бердичів, а згодом і Миропіль були досить швидко визволені повстанцями Кривоноса. Після цього козацький полковник підійшов до Полонного — міста, яке було «природою самою укріплене краще (від інших) і сильно уфортифіковане». На необхідність взяття цього міста спеціально вказував Б. Хмельницький. В останній декаді червня — першій декаді липня 1648 р. це завдання гетьмана було виконане. Під час штурму укріплення на підмогу військам Кривоноса прийшли селяни й міщани, котрі знаходилися у місті і підняли повстання, що й змусило польсько-шляхетський гарнізон до капітуляції. Після оволодіння Полонним повстанці мали вирушити на Заслав, що викликало справжній переполох серед волинської шляхти. Приблизно на той же час (29 червня — 2 липня 1648 р.) припадають відомі каральні акції на Волині Яреми Вишневецького. Відступаючи на захід з Лівобережної України, йдучи вже по визволених повстанцями землях, князь-ренегат жорстоко карав учасників повстання у Погребищах, Немирові, Прилуках та ін. Про жорстокі репресії Вишневецького стало відомо Кривоносу і він з цього приводу написав у селі Поповичі листа до командуючого військами князя Домініка Острозького-Заславського — Корицького, попереджаючи адресата про тяжкі наслідки, якщо він стане поперек дороги повстанцям. Цікаво, що у знайденому нами списку цього листа можна прочитати не загальне «братам нашим» щодо страчених, але «браттям рідним»¹³⁻¹⁵. Якщо цей список точний, то він проливає світло на особисті мотиви запеклої ненависті Кривоноса до загарбників. У липні 1648 р. він з подвоєною енергією веде боротьбу проти ворогів і не випадково, що саме на нього скаржився князь Домінік у своєму листі до senatorів, зачитаному на засіданні конвокаційного сейму 20 липня 1648 р.¹⁶.

Каральні акції Вишневецького не могли загасити полум'я народної війни. Так, у Немирові знову вибухнуло повстання і міщани вигнали польсько-шляхетський гарнізон, залишений Вишневецьким. Останній не зміг придушити повстання, бо одержав відомості про те, що Кривоніс штурмує Махнівку, яка належала київському воєводі Є. Тишкевичу. У цьому містечку знаходилися три хоругви польсько-шляхетського війська (дві — Тишкевича, на чолі яких стояв ротмістр Стефан Лев, а одна — повітова київського воєводства), а також 500 шляхтичів із сім'ями. Облогою Махнівки керували М. Кривоніс, його син та І. Гиря. В ході важкого штурму повстанцям вдалося запалити острог, але шляхтичі продовжували відстрілюватися. І тоді повсталі міщани відчинили браму козакам. Ті увірвалися до міста і відтіснили шляхтичів до замку, спроба взяти який, однак, не мала успіху. Тоді М. Кривоніс спрямував свої війська на бернардинський монастир і швидко взяв його. Серед трофеїв була невелика гармата і понад десяток гаківниць. Цю зброю повстанці втягли на дзвіницю й почали методично обстрілювати замок, завдаючи йому великої шкоди. Водночас були організовані додаткові загони з міщан, які разом з козаками пішли на новий штурм замку. На цей раз він не встояв. Однак саме в цей час до Махнівки підійшли передові частини військ Вишневецького. За

словами літописця С. Величка, князь напав на піхоту Кривоноса під замком, але повстанці дали йому гідну відсіч — загинуло близько 1000 ворогів. В цей час козацька кіннота вдарила з іншого боку, а піхота посилила вогонь. Внаслідок цієї атаки ворог втратив 1500 солдатів, а самого Вишневецького ледве не збив з коня списом Кривоніс. Після цього Вишневецький розпочав відступ і «після такого Кривоносого пригощення віддав хвалу богові, що не поліг на бойовищі з іншим своїм товариством і подався з військом... до Грицева, тобто якраз до свого Збаражу, щоб спочити після військового руху... Князь..., зламавши у боях з Кривоносом жало свого воєнного пориву, стратив свою сміливість, яку мав до козаків»¹⁷.

Іншу картину бою під Махнівкою подають джерела з польсько-шляхетського табору. За їхніми даними, як тільки Вишневецький підійшов до міста, повстанці покинули його і отаборилися неподалік, за пагорбом, між фольварком та садками. Після першого удару карателів було прорвано лінію возів, але повстанці прогалину між возами закидали трупами. Тоді Вишневецький вдарив з іншого боку, але з тим же результатом. У цей час пішов дощ, який намочив порох і перестрілка ослабла, козаки опинилися у більш сприятливому становищі, бо сховавшись за возами, вони продовжували стріляти по карателях і нарешті взяли гору. Вишневецький не зважився втретє штурмувати табір і відступив. Майже цілу ніч козаки вдавали, що готуються до тривалої оборони. Вони рили окопи, голосно співали молитви, словом, «цілу ніч кричали, подавали знак, що, мовляв, не спимо»¹⁸. Але рано-вранці вони розпочали швидкий і добре організований відступ до Грицева. У погоню за ними вирушила частина карателів, але вони не мали успіху. Після цього у п'ятницю ввечері (3 або 10 липня) Вишневецький відступив під Чуднів, а потім — до Чорторії. Там його чекала звістка про те, що «Кривоніс знову прийшов у Махнівку з гарматами і другим — Гиря; радіючи, стріляють з гармат, розпивають вина пана воєводи (Тишкевича), коли він сам не встиг їх випити»¹⁹. Вишневецький не зважився знову йти ні на Махнівку, ані на Полонне і спішно рушив до свого родового гнізда — Вишневеця.

У 20-х числах липня 1648 р. Кривоніс знову опинився у Полонному. Туди прибув посол князя Д. Острозького-Заславського до Б. Хмельницького — шляхтич Самуель Колонтай. Виконуючи доручення свого патрона, Колонтай став переконувати Кривоноса припинити війну, принаймні не плюндрувати маєтностей князя Домініка. Козацький полковник відправив Колонтаю у супроводі відповідного ескорту, а сам 25 липня написав з Полонного листа до князя, в якому підтвердив свої наміри продовжувати війну «за віру... і своє життя», звинувативши Я. Вишневецького у жорстоких діях проти українського народу. Він вимагав негайного повернення послів до Варшави²⁰. Дещо раніше Кривоніс написав також листа у Костянтинів до згадуваного вище Корицького з тим, щоб останній не насмілювався ставати на шляху козацьких військ²¹. Поява цього листа не була випадковою.

Розгорталася підготовка до генеральної битви між повстанцями та каральними військами Речі Посполитої. Обидві сторони спішно стягували сили до Полонного. Ще 22 липня Кривоніс отримав листа від Б. Хмельницького, в якому гетьман викладав свої воєнні плани. Основні сили козацько-селянських військ мали рушити на Кам'янець-Подільський. Кривоніс із своїми силами знову мав йти в авангарді, розчищаючи шлях гетьману, займаючи переправи. Це було винятково складне завдання, особливо враховуючи, що уряд Речі Посполитої провадив значну мобілізацію, наймав на службу цілі іноземні полки. Тому Кривоніс добре усвідомлював значення

переправи через Случ у Россоловцях — у 1—2 милях від Старого Костянтинова. Враховуючи, що князь Домінік планував кинути свої війська під Заслав, Кривоніс вважав, що зможе взяти переправу без бою, тому й написав у Костянтинів листа Корицькому. На жаль, каральні війська випередили козаків. Ще 22 липня карателі були на підході до Старокостянтинова. Ними керували командуючий піхотою князя Домініка — литовський обозний С. Осинський та ротмістр Суходольський. 23 липня вони увійшли до міста, зайняли переправу і навіть відправили роз'їзд до Полонного. Трохи згодом, 25 липня, Корицький, обраний командуючим всім військом Домініка, направив туди ж ще один загін. Дізнавшись від полоненого, що кривоносівці збираються вночі штурмувати місто, карателі спішно зібралися у Старокостянтинові. Туди ж вночі прибули Вишневецький, Тишкевич, М. Остророг разом із своїми військами. Була посилена й охорона переправи. Можливо, внаслідок цього Кривоніс відмовився від наміру штурмувати місто вночі.

У неділю, 26 липня 1648 р., о 1-й годині пополудні на лівому боці р. Случ біля переправи з'явилися перші загони повстанців на чолі з І. Гирею і І. Ганжою. Спочатку відбулися герці, а потім Гиря повів козаків в атаку на королівську гвардію, яка стояла біля млина на греблі. Гвардійцям допомагали Осинський, Аксак та інші польські воєначальники. Незабаром сутичка біля переправи переросла у великий бій. Тоді на лівому березі з'явився Кривоніс із головними силами свого війська, котре налічувало близько 20 тис. чол. Водночас перейшли у наступ каральні війська, змусивши повстанців відступити до свого табору, де вони займали оборону і відбивалися до ночі. Зазначимо, що жителі міста були на боці Кривоноса і вночі привезли йому провіант. Про це стало відомо Вишневецькому і він стратив 40 міщан.

Під час битви 26 липня обидві сторони зазнали тяжких втрат. Зокрема, солдатами подільського стольника Барановського було взято в полон товариша Кривоноса, сотника Полуяна, який був учасником всіх козацьких рад. Підданий жорстоким тортурам, Полуян визнав лише те, що за Кривоносом йде Хмельницький. Козацького сотника посадили після тортур на паль, а командування каральними військами спішно зібралося на раду. В цей час привели полоненого, який розповів, що повстанці планують зайти в тил карателям і зв'язати їх виснажливими боями, поки не підійде Хмельницький. Зазначимо, що Кривоніс разом з Гирею написали тоді листа Б. Хмельницькому, прохаючи, щоб він поспішав до Костянтинова, у відповідь на який гетьман одразу направив туди чигиринський полк.

Новини, про які карателі дізналися від полоненого, значно похитнули їхню впевненість, і 28 липня, у вівторок, табір польських військ з гарматами і обозом рушив до Кольчина. Його відступ прикривала піхота. Кіннота ж залишилася на місці. Скориставшись цим, Кривоніс вибив драгунів карального війська з переправи і наказав своїм військам та артилерії переходити на правий бік Случі. Майже одночасно Кривоніс вдарив на праве крило карателів, яким командував Корицький. Ця атака була відбита і військо Вишневецького у свою чергу розпочало наступ. Повстанці відступили, але витіснити їх з табору не вдалося. Хоч карателям вдалося захопити у повстанців 9 гармат, але з інших було відкрито сильний вогонь, що завдало великих збитків ворогу.

Як свідчать джерела з табору феодально-католицької реакції, під час битви 26 липня повстанці втратили 10 тис., а 28 липня — 2—3 тис. чол., причому загинув і Кривошапка — відомий ватажок повстанців на Сіверській

Україні. Було захоплено 27 козацьких прапорів, в тому числі й ті, які коронне військо втратило під Жовтими Водами й Корсунем, а також особистий прапор Кривоноса. Про втрати польського війська ці джерела або мовчать, або подають явно применшені дані. Вони, зокрема, вказують, що під Костянтиновим загинули поручник Курош, шляхтичі Каспар Деревський, Мільковський, Клопашевський, якийсь грек Азнаур та ін. За більш достовірними даними С. Величка, каральні війська Речі Посполитої втратили 4 тис. шляхтичів і 17 прапорів, а повстанці «кільканадцять сот» і 27 прапорів. Незважаючи на розбіжності у джерелах, можна констатувати, що значних втрат зазнали обидві сторони і що загальна перемога була на боці повстанців. За ними залишилося поле битви, вони зайняли переправу через Случ і місто Костянтинів, виконавши завдання, поставлене Б. Хмельницьким.

Каральні війська відкотилися на захід до Кульчина, хоча надвечір 28 липня вони спробували відбити Костянтинівський замок. Командування каральними військами у своєму спільному листі до сенату від 30 липня 1648 р. визнало, що повстання «все більше поширюється і міцніє...; як хлоп, то й ворог, а як місто чи село, то ворожа зграя»²². Холмський каштелян писав 31 липня, що «вся шляхта поголовно втікає, міста капітулюють і відчиняють брами (ребелізантам)», і висловлював тривогу за долю Тернополя, де готувалося повстання проти шляхти²³.

Відразу після боїв під Розсоловцями і Костянтиновим Кривоніс розіслав свої загони проти ворога, а сам швидко вирушив назустріч Б. Хмельницькому. Ця зустріч відбулася на полі Гончарисі у верхів'ях р. Тетерів. Сюди ж прибули І. Ганжа та О. Іванський. Саме тоді спалахнув конфлікт між Б. Хмельницьким та М. Кривоносом. Вже 11 серпня А. Кисіль, покликаючися на особисті спостереження своїх гінців до гетьмана, а особливо П. Ласка, писав про те, що Б. Хмельницький наказав прикувати Кривоноса ланцюгом за шию до гармати. Пізніше Кривоноса визволили, але понад 100 «свавільників» було страчено за наказом гетьмана²⁴. Цей конфлікт відбувся і в інших, щоправда, досить поверхових джерелах. Так, в них повідомлялося навіть про повстання черні проти Б. Хмельницького, страту гетьмана, проголошення новим гетьманом Кривоноса тощо. Свого часу М. Н. Петровський проаналізував ці свідчення і заперечив достовірність звісток про конфлікт між Хмельницьким та Кривоносом («Для протиставлення Кривоноса Хмельницькому немає жодних вірогідних даних») на тій підставі, що інформація походила з ворожих до повстанців джерел. На наш погляд, це не вірно. Загальновідомо, що табір повстанців не був однорідним. Зокрема, В. С. Степанков слушно окреслив 3 головні течії, які відбивали інтереси певних класів та соціальних груп, а саме: радикальна (М. Кривоніс, Д. Нечай, М. Гладкий), поміркована (Б. Хмельницький) і угодовська (І. та Д. Виговські, М. Громика)²⁶. Частина старшини, яку умовно можна назвати радикальною, ближче стояла до селян і рядового козацтва і тому часто очолювала їхні виступи. Конфлікти між цими течіями розгорталися навколо питань війни і миру з Річчю Посполитою, чисельності реєстру Війська Запорозького, союзу з Кримським ханством тощо.

У 1648 р. Кривоніс послідовно виступав за розширення воєнних дій, не бажав мирних переговорів з урядом Речі Посполитої, доки Україна не буде очищена від загарбників, негативно ставився до союзу з Кримським ханством. Варто вказати на одну обставину, яка досі не привертала належної уваги дослідників. Маємо на увазі певну клановість козацької старшини і особливу позицію кожного клану у проведенні зовнішньої та внутрішньої політики. Відомо, що Кривоносенко (син М. Кривоноса) у 1650 р. був тісно

пов'язаний з Д. Нечаєм і М. Гладким — найголовнішими діячами опозиції проти Б. Хмельницького у 1649—1650 рр., тобто є підстави вважати, що він продовжував політичну лінію батька. Отже, сумніватися у достовірності звісток про конфлікт між Б. Хмельницьким та М. Кривоносом, на наш погляд, не доводиться, але не вся ця інформація витримує критичну перевірку. Цей конфлікт, що мав місце наприкінці липня або на початку серпня 1648 р., був розв'язаний очевидно за допомогою компромісу, тим більше що ворог — магнатсько-шляхетська Річ Посполита — готувалася до нової генеральної битви.

Б. Хмельницький знову спрямовує М. Кривоноса на чолі десятитисячного війська, озброєного всього 10 гарматами, проти карателів, які групувалися південніше. Сам Б. Хмельницький прибув до Константинова до 12 серпня. А в цей час військо Кривоноса штурмом взяло Меджибіж (причому всю здобич їхній вождь наказав відправити на Січ), а 7—10 серпня — найбільш укріплене після Кам'янця-Подільського місто Бар, де, за Величком, було вбито 14 тисяч карателів. Зазначимо, що важливу роль під час штурму відіграли «московські гуляйгороди», що свідчить про участь представників російського народу в боях під керівництвом Кривоноса.

Взяття Бару забезпечило перехід до повстанців більшої частини Поділля. До їхніх рук перейшли також Шаргород, Вінниця та ряд інших міст. Сам же Кривоніс взяв курс на Кам'янець-Подільський, але під час походу Б. Хмельницький відкликав його до Константинова, куди знов зтягувалися каральні війська.

На початку вересня 1648 р. війська Речі Посполитої під командуванням трьох «регіментарів» — Д. Острозького-Заславського, М. Остророга, О. Конецпольського («перини, латини і дитини») рушило на Старокостянтинів. Захопивши переправу через Стир біля Розсоловців, а потім і місто (14.IX.1648 р.), карателі просунулися до Пилявців. Тут біля переправи через річку Ікву (Пилявку) стояв невеликий замок, де і отаборився Б. Хмельницький. Неподалік знаходився табір М. Кривоноса. Перші бої під Пилявцями були для повстанців невдалими. Вже 14 вересня відбулася сутичка двотисячного козацького загону з авангардом каральних військ. Повстанці мусили відступити, залишивши на полі бою 300 забитих. Тоді ж розійшлися чутки про те, що у цій сутичці загинув козацький полковник — М. Кривоніс або Петро Головацький. Єдине достовірне у цій поголосці те, що перший бій з карателями під Пилявцями прийняли на себе кривоносівці. 17 вересня у бій вступив кількатисячний полк І. Ганжі, але зазнав поразки. Серед полеглих був і брат М. Кривоноса²⁷.

Тривалі бої нарешті 23 вересня 1648 р. переросли у генеральну битву, в якій повстанці розгромили польсько-шляхетське військо. Карателі покинули під Пилявцями всю артилерію, прапори, обоз і рятувалися панічною втечею. Після блискучої перемоги перед військом Б. Хмельницького було відкрито шлях на Львів, і 27 вересня гетьман вирушив у визвольний похід на Галичину. Активну участь у поході брав також і Кривоніс, незважаючи на поранення, якого він зазнав, очевидно, під час Пилявецької битви. Як і Б. Хмельницький, М. Кривоніс надавав великої уваги організації розвідки. Так, дві його розвідниці діяли аж у Кракові.

З 8 по 26 жовтня 1648 р. тривала осада Львова повстанцями, причому кривоносівці оволоділи Високим замком, що панував над містом. Взявши значний викуп з обложених, Б. Хмельницький рушив далі на захід, на Замостя. Своє військо він розділив на 3 частини. Головними силами керував сам гетьман, який сподівався в разі успіху під Замостям рушити на Варша-

ву. Південна група на чолі з Л. Капустою діяла в Покутті та Галичині, а північна рушила з-під Львова на Люблін. Облога Замостя тривала з 6 по 24 листопада 1648 р. В цей час відбулося обрання нового короля Яна Казимира, що дало змогу заключити перемир'я на вигідних для повстанців умовах. Тоді ж становище повстанського війська погіршилося. Наближалася зима, відчувалася нестача боєприпасів та провіанту, спалахнула епідемія. Татари погрожували повернутися до Криму, до того ж захворів Тугай-бей, який серед феодалів Кримського ханства був чи не найпалкішим прихильником союзу з повстанцями. Виникло невдоволення й серед козацько-селянського війська. За таких умов Б. Хмельницький взяв викуп з обложених замостян і 24 листопада повернувся до Києва. Однак не всі його сподвижники бажали припинення кампанії. Особливо гарячими прихильниками продовження переможного походу були М. Кривоніс і П. Головацький, і хто знає, чи не мали вони тоді рації. Проте за наказом гетьмана повстанські війська повернули на схід, почали розходитися по своїх домівках. В цей час раптово помирає Максим Кривоніс. Про його смерть скупко згадує Львівський літопис, написаний повстанцем Михайлом Гунашевським: «Було й повітря ніякоєсь, бо люд мер окрутне всюди наголову, навіть і в самих їх войсках (повстанців.— Ю. М.)... Множество їх великое на дорожих і на Україні змерло... і той Кривонос, полковник, і іні многії по звороті от Польськи»²⁸.

Пам'ять про Максима Кривоноса, героя Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., мужнього і послідовного борця проти польсько-шляхетських загарбників, блискучого і досвідченого полководця завжди з нами.

¹ Воеводський держархів у Кракові. Зібрання Русецьких. № 41. арк. 115; Воссоєдинение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах.— М., 1954.— Т. 2.— С. 340.

² Державна публічна бібліотека ім. М. С. Салтикова-Шчедріна (Ленінград). «Россіка». № 13.9.2.121. «Grundliche und denkwürdige Relation...» Тут, зокрема, говориться про Кривоноса: «Ein geborenen Scott». Ця брошура надрукована у перекладі російською мовою у статті: Мыцык Ю. А. Немецкая печатная реляция 1649 г. об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. // Вопросы германской истории, историографические проблемы германской истории в новое и новейшее время.— Днепрпетровск, 1989.— С. 135—153.

³ Документы об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг.— Киев, 1965.— № 23.

^{3-а} Див.: Литовская метрика.— Петроград, 1915.— Ч. III.— Отд. 1.— С. 124.

^{3-б} Бібліотека Польської Академії наук у Гданську. Відділ стародруків. № 7556 2°. Фотокопію цього плаката вміщено в статті: Nowak Zb. Zapomniane wiersze o wojnie Polsko-Kozackiej (Ze zbiorów biblioteki Gdańskiej) // Libri gedanensis.— Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk, 1976.— Т. 5.— С. 230—231.

⁴ Радянська енциклопедія історії України.— 1970.— Т. 2.— С. 504.

⁵ Украинские народные думы.— М., 1972.— С. 266, 270, 274, 457.

⁶ Chrzaszcz E. I. Pierwszy okres buntu Chmielnickiego w oświetleniu uczestnika wyprawy żółtowódzkiej i naoczego świadka wypadków // Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego.— Lwów, 1934.— С. 266.

* Тут і далі події датовані за новим стилем.

** Хронологію і точний маршрут походу встановлено науковим співробітником Дніпропетровського держуніверситету І. С. Стороженком.

⁷ Pamiętniki Małkiewiczów.— Wrocław, 1961.— С. 240.

⁸ Історія України в документах і матеріалах.— К., 1941.— Т. 3.— С. 127.

^{8-а} Ковальський Н. П., Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI—XVII вв. Днепрпетровск, 1984.— С. 74. Інший менш достовірний варіант промови надруковано у збірці документів: Jakuba Michałowskiego księga pamiętnicza.— Kraków, 1864. № 7.

⁹ Музей Чарторийських у Кракові. Відділ рукописів. № 379, арк. 57. («Новина з Варшави» від 2.VIII.1648 р.).

¹⁰ Памятники, издаваемые Киевскою комиссией для разбора древних актов.— Киев, 1898.— Т. 1.— № 39.— С. 262—263. (далі — ПКС).

¹¹ Музей Чарторийських у Кракові. ВР.— № 2576.

¹² Там же, арк. 158.

¹³⁻¹⁵ Документи...— № 34.

¹⁶ Документи...— № 29.— С. 83.

¹⁷ Літопис Самійла Величка // Київ.— 1986.— № 11.— С. 148.

- ¹⁸ Історія України...— С. 136.
- ¹⁹ Воеводський держархів у Кракові. ВР.— № 41, арк. 183.
- ²⁰ ПКК.— Т. 1.— № 33. Див.: Воеводський держархів у Кракові. Зібрання Русецьких.— № 41, арк. 183.
- ²¹ Документи...— № 24.
- ²² ПКК.— Т. 1.— № 38; Див.: Документи...— № 46.
- ²³ Документи...— № 33.
- ²⁴ Там же, № 36, 37; Ковальський Н. П., Мыцьк Ю. А. Анализ...— С. 77.
- ²⁵ Петровський М. Н. Нариси з історії України.— Вип. 4.— Київ, 1940.— С. 79.
- ²⁶ Степанков В. С. Посилення класової боротьби на Україні після Берестецької битви (липень 1651 — травень 1652 рр.)// Питання історії СРСР.— Харків, 1978.— Вип. 23.— С. 107—108.
- ²⁷ Воеводський держархів у Кракові. Зібрання Русецьких.— № 41, арк. 74.